

Erve, Monique van 't en Fiddelaers-Jaspers, Riet, *Om alles wat er niet meer is. Jongeren over achterblijven na zelfdoding*, Uitgeverij Averbode, Kampen, 2008, ISBN 9789078434108, 197 pagina's, € 17,25.

Door: Mw. Arianne Boon MA, geestelijk verzorger bij GGZ Noord- en Midden Limburg.

Om alles wat er niet meer is is een boek over rouwverwerking voor jongeren die achterblijven na zelfdoding. Het is tot stand gekomen in nauwe samenwerking met vijftig jonge mensen (van 13 tot 23 jaar) die een vader, moeder, broer, zus, oom of vriend hebben die zelf een einde aan hun leven hebben gemaakt. In korte verhalen vertellen deze jongens en meisjes over het omgaan met dit verlies en over hun gedachten en gevoelens. Daarnaast zijn er gedichten, tekeningen en songteksten opgenomen die aansluiten bij deze verhalen. Tussen de tekstfragmenten staat een enkele informatieve tekst als toelichting bij het verhaal van een jongere.

Er is bewust voor deze opzet gekozen om zo veel mogelijk aan te sluiten bij de behoefte van jongeren. Zij hebben namelijk niet zoveel behoefte aan theorie over rouwverwerking, maar willen liever weten wat andere jongeren voelen en denken en hoe zij met deze situatie omgaan. Het boek bestaat uit twee delen: een informatief deel over verschillende rouwthema's en een werkdeel waarin jongeren hun eigen ervaringen op kunnen schrijven. Aan het slot is er een lijst met adressen waar jongeren terecht kunnen voor informatie en hulp en een lijst met aanbevolen boeken en interessante websites. Het boek is in frisse kleuren gedrukt, toegankelijk geschreven en is aantrekkelijk vormgegeven.

Om alles wat er niet meer is maakt duidelijk wat het achterblijven na zelfdoding extra moeilijk maakt: de worsteling met de vraag waarom iemand niet verder wilde leven, het omgaan met gevoelens van schuld, schaamte en zelfverwijt en de moeite om over de zelfgekozen dood van hun dierbare

te praten. Op zelfdoding rust immers nog steeds een taboe. Jongeren vertellen openhartig over hun ervaringen en gevoelens. Ook vertellen ze over de manier waarop hun dierbare een einde aan het leven heeft gemaakt en over de afscheidsbrieven die geschreven zijn. Daarnaast wordt er ingegaan op de steun die jongeren zoeken. Ook hier zijn de verhalen herkenbaar, zowel van de jongeren die vertellen dat ze begrip en troost kregen van een ouder, familie of vrienden, als van de jongeren die aangeven dat ze teleurgesteld zijn in de reacties van anderen op hun verhaal. Ook wordt ingegaan op de rol van de school. Veel jongeren ervaren school als een plek waar ze zich gesteund voelen en waar ze hun verhaal kwijt kunnen. Een enkele keer komt ook de rol van religie naar voren: over de hoop en de kracht die uit het geloof geput wordt en over de angst dat God zelfdoding verbiedt.

Uit deze bonte verzameling verhalen blijkt dat elke jongere op zijn of haar eigen manier rouwt en dat rouwen tijd en aandacht vraagt. Het boek maakt duidelijk dat jongeren niet gauw zelf om hulp vragen maar wel open staan voor contact, vooral met (jonge) mensen die hetzelfde hebben meegemaakt. Dit boek is een vorm van lotgenotencontact die jongeren stimuleert om hun ervaringen te delen met jongeren die hetzelfde meegemaakt hebben.

Riet Fiddelaers-Jaspers heeft al veel publicaties over verliesverwerking van jongeren op haar naam staan. Het is positief dat ze nu – samen met Monique van 't Erve – speciaal voor jongeren een boek over zelfdoding geschreven heeft. De boodschap die ze over willen brengen is dat jongeren die achterblijven na zelfdoding zich anders dan andere jongeren voelen. Ze sluiten zich gauw af en vragen niet gemakkelijk om hulp. Het gevoel van isolement (op een eiland zitten) blijkt een van de meest fundamentele problemen bij jongeren die een groot verlies te verwerken hebben. Het is daarom belangrijk om ze aan te moedigen om hun gevoelens en vragen bespreekbaar te maken. Dit boek heeft als

doel om die drempel te verlagen. Natuurlijk is het de vraag of dit boek jongeren voldoende bereikt en of die niet liever via internet contact zoeken met lotgenoten. Internet is echter niet voor iedereen altijd bereikbaar en is bovendien een vluchtig middel.

Dit boek is zonder meer waardevol, niet alleen voor jongeren maar ook voor volwassenen die met jongeren in contact komen. Het laat de kracht en de kwetsbaarheid zien van jongeren die achterblijven na zelfdoding. Bovendien is het voor jongeren helpend dat ze in het werkboek hun eigen verhaal kunnen opschrijven. Daarom is het te hopen dat dit boek hen bereikt. Een jongere die hieraan meewerkte gaf als tip om dit boek te vermelden op websites voor jongeren en in handboeken over uitvaartverzorging en voor nabestaanden. Daarnaast moet het te vinden zijn op plaatsen waar jongeren vaak komen: in de (school)bibliotheek en bij hulpverleners (pastoraal werkers en geestelijk verzorgers) die met jongeren werken. Dan wordt het doel bereikt dat een jongere motiveerde om aan dit boek mee te werken: 'Ik wil niet meer dat zelfdoding zo'n taboe is. Ik heb het zelf te lang verzwegen. Ik wil andere jongeren erop attent maken dat ze erover moeten praten en dat ze zich niet hoeven te schamen'.

Mertens, Anthony, *Zwaluwziek, Leven na een herseninfarct*, Uitgever, De Bezige Bij, Amsterdam, 2008¹, ISBN 9789023426745, 301 pagina's, € 18,50.

Door: Drs. Engelen Hulsman, geestelijk verzorger in Ziekenhuis Bronovo en Verpleeghuis Nebo in Den Haag.

'Vol verbazing merkte ik dat ik voortaan beschikte over twee handschriften', schrijft Anthony Mertens in *Zwaluwziek*. 'Het linker, het sinistere, dat stond voor de grilligheid van de geest, de buitensigheden van mijn persoonlijkheid, de linksig-

heden, de geheimzinnige nissen van mijn hersenen, en het rechter, het dexterieure schrift, waarin zich mijn gepolijste sociale persoonlijkheid vertoonde, althans de persoon die ik speel tegenover de maatschappij.' In die twee handschriften, en vanuit de persoonlijkheden die daar volgens Mertens bij horen, is dit boek geschreven. Het is het verhaal van een bekend redacteur en literatuurwetenschapper die na een herseninfarct niet alleen weer moet leren praten, eten, lopen en schrijven, maar die ook merkt dat het infarct hem als persoon veranderd heeft. En dat hij – en de mensen om hem heen – moeten leren omgaan met die veranderingen.

Het boek begint met het moment waarop Mertens het herseninfarct krijgt. 'In de nacht van 14 juli in de zomer van 2004 verdronk ik in bed.' Wat volgt is deels de beschrijving van een traject dat herkenbaar zal zijn voor wie ooit een herseninfarct doormaakte. Het is een weg langs ziekenhuis, verpleeghuis en revalidatiecentrum, met een trefende beschrijving van de verwarring en onzekerheid van patiënt en familie en de soms stuitende hardheid van de zorg. Maar Mertens laat het niet bij het verhaal van zijn ziekte en herstel. Door deze geschiedenis heen vertelt hij delen van zijn levensverhaal, herinneringen die veelal opgeroepen worden door de situatie waarin hij zich nu bevindt. Schaamte over zijn tekortschieten in de revalidatie, bijvoorbeeld, roept gedachten op aan situaties uit zijn jeugd waarin hij het gevoel had tekort te schieten. Machteloosheid door zijn afhankelijkheid van anderen brengt verlamme verhalen uit zijn kindertijd naar boven. Dat maakt dat het boek veel meer is dan alleen een ziektegeschiedenis. Het geeft ook een gelaagd beeld van een bijzonder mens.

Mertens schrijft zonder terughoudendheid. Op geen enkele manier probeert hij iets mooier te maken dan het is. Soms is dat komisch, bijvoorbeeld als hij vertelt over een bakje vla waarvan de

inhoud overall terecht komt behalve in zijn mond. Vaker is het ontluisterend, vooral als hij beschrijft hoe zijn 'nieuwe', grillige gedrag de overhand krijgt. Als hij met leedvermaak naar andere revalidanten kijkt en hen ronduit uilacht, bijvoorbeeld. Als hij opeens onredelijk kwaad kan worden, onbekommerd en hardop commentaar op omstanders levert of racistische opmerkingen maakt. Tegelijkertijd blijft Mertens, ook in de meest onverbloemde beschrijvingen, de ontwikkelde en beschaafde man die hij altijd was. In alle ontreding is hij nog steeds de intellectueel die reflecteert op wat er gebeurt en die probeert zijn eigen gedrag en dat van zijn omgeving te duiden. En natuurlijk, ook voor hem zijn opnieuw leren lopen en verstaanbaar leren praten belangrijk. Maar het is zijn grootste triomf als het hem, voor het eerst na zijn herseninfarct, lukt om een heel manuscript te lezen.

Anthony Mertens overleed in april 2009. In kranten en tijdschriften was er, naast aandacht voor zijn werk als literatuurwetenschapper en als redacteur, ook aandacht voor de gevolgen van Mertens' herseninfarct. In bijna al die stukken, viel mij op, werd gezocht naar een balans tussen negatief en positief. Was er alleen het verwoestende effect van het infarct, of had het ook positieve gevolgen gehad? De meeste necrologieën neigden naar het laatste. De hartstochtelijke, bewonderende lezer was een echte schrijver geworden, schreef NRC. Ook Mertens zelf duidde de persoonsverandering niet alleen negatief, in een interview noemde hij het ooit *a blessing in disguise*.

Dat laatste zal niet iedereen hem kunnen nazeggen. Het blijft moeilijk om te zien hoe een mens kan veranderen door een herseninfarct. Voor veel mensen is het zo ingrijpend dat ze er nooit meer echt bovenop komen. Ook in de geestelijke verzorging is het zoeken wat zo'n verandering betekent en hoe je daarmee om kunt gaan. Dat Mertens van binnenuit beschrijft welke invloed het infarct heeft op hemzelf en op zijn leven, maakt zijn boek tot

een uniek verslag. Het verduidelijkt veel wat geen enkele theoretische verhandeling over herseninfarcten je kan vertellen, en dat alleen al maakt het de moeite waard. Maar uiteindelijk is er natuurlijk maar één echt goede reden om *Zwaluwziek* te lezen. Het is gewoon een prachtig boek.

Werkgroep voor Liturgie Heeswijk, *Rituelen rond het levenseinde, Rituelen en gebruiken in verschillende godsdiensten en levensovertuigingen*, Heeswijk, 2008, ISBN 978908920016, 80 pagina's, € 12,50.

Door: Dhr. Harry Delemarre, geestelijk verzorger bij de ParnassiaBavo Groep (psychiatrie) in Den Haag.

Rituelen rond het levenseinde, zo luidt de titel van een praktisch boekje over wat men zou moeten weten en doen bij mensen die gaan sterven of gestorven zijn en hun naasten. Vaak voelen verzorgenden zich lichtelijk onthand als zij in aanraking komen met de levensovertuiging van een stervende, of hebben ze maar een vaag idee van wat die inhoudt. Men kan afgaan op wat de stervende of de familie je daarover vertellen, maar het getuigt van goede zorg als jij jezelf al van tevoren op de hoogte gesteld hebt van het een en ander. In heldere taal wordt in dit boekje informatie gegeven over wat men gelooft of hoe men denkt in de verschillende levensovertuigingen en godsdiensten in Nederland

De christelijke stromingen komen hier aan bod, evenals de islam, het jodendom, het hindoeïsme, het boeddhisme en het humanisme. In kort bestek raakt men op de hoogte van de verschillende visies op dood en leven en welke medische en ethische voorschriften er in de desbetreffende godsdiensten of levensovertuiging zijn. In een apart kader wordt nog eens ingegaan op de rol van de verzorgende tijdens het stervensproces. In een lijstje do's en don'ts is in één oogopslag te zien waaraan men als verzorgende vooral moet denken.

Voor werkers in de gezondheidszorg is dit boekje, dat zich vooral op de zorgpraktijk richt, een goede ondersteuning bij hun zorg voor stervenden en hun naasten. Het is bovendien een handzaam boekje dat goed gebruikt kan worden als ondersteunend materiaal bij lessen over sterven en stervensbegeleiding.

Teunissen, Paul, *In de beste families, Een zoektocht in dertien verhalen naar wat het betekent om dierbaren te zien lijden aan een psychische ziekte*, Publiciteit uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen, 2008, ISBN 9789020409031 (paperback), 189 pagina's, € 18,90.

Door: Drs. Marijn Gilhuis, consulent levensbeschouwelijke zaken Bavo Europoort (GGZ).

Psychiatrische patiënten hebben veel invloed op hun familie en naaste omgeving. Teunissen laat dat op een indringende wijze zien. Bestaande verhoudingen raken ontregeld en toekomstverwachtingen moeten herzien worden. Anton en Els Bakens bijvoorbeeld, ouders van Gijs, willen genieten van hun pensioen. Tijdens een cruise vinden zij geen aansluiting bij de andere passagiers. Na een moedige poging de tafel te delen met hun reisgenoten, besluit Anton in het vervolg een tafel voor twee te bestellen. Hun tafelgenoten zijn namelijk beland in de levensfase van de kleinkinderen, terwijl zij niets anders te vertellen hebben dan dat hun zoon Gijs aan de drugs is en een psychiatrische aandoening heeft. Dat praat niet fijn tijdens een cruise. De vreemding van de familie van de 'gewone' wereld wordt helder in dit verhaal. In dertien portretten laat Teunissen de sporen zien die psychiatrische patiënten trekken binnen de kring van hun familie.

De verhalen zijn gebaseerd op ware gebeurtenissen. Teunissen heeft patiënten en hun familie geïnterviewd. Zo worden we in een sneltreinvaart en met precisie meegevoerd door het labrynt van

ervaringen van de familie van iemand met dementie. Een ander verhaal gaat over een moeder die met veel pijn en moeite afstand neemt van haar dochter, die er alles aan doet moeder aan zich te binden. Het gevoel van beklemming groeit alleen maar bij het derde verhaal, waarin Teunissen de lotgevallen beschrijft van een jongetje van elf. Zijn moeder houdt hem in de greep omdat er elk moment iets ergs met haar kan gebeuren.

Op iedere bladzijde, en met in elk verhaal een ander ziektebeeld, merkt de lezer hoe de levens van de familie en de patiënten met elkaar zijn verwlochten. De machteloosheid en de wurggreep van het lijden waaraan mensen zijn overgeleverd, weet Teunissen zonder oordeel neer te zetten. Een parafraze van het verhaal wordt in de inhoudsopgave gegeven, zodat de lezer gericht kan zoeken naar de stoornis en de mogelijke gevolgen daarvan voor de familie. Hierdoor is het boek gebruiksvriendelijk en instruerend.

De portretten zijn herkenbaar. Elk verhaal heeft een eigen thema dat voor een deel bepaald wordt door de ziekte van het familielid. De familie heeft dikwijls zelf steun nodig. Soms dreigt ze de andere kant op te kijken wanneer schaamte en taboe de rode draad vormen van de omgang met het zieke familielid. Daarnaast lezen we, treffend getypeerd, over de trouw van de familie, de strijd om niet te schande te vallen aan de omgeving, de groeiende eenzaamheid als de familie en haar zieke familielid te raar en te lastig worden voor de omgeving. Teunissen vertelt in wisselende stijlen hoe trouw en vasthoudend families hun geliefden blijven volgen en voor hen opkomen als artsen en begeleiders, zonder oog voor de impact van de ziekte, de patiënt na een kwartier met een zak medicijnen en een foute diagnose weer buiten de deur zetten. Dat Teunissen het syndroom van Asperger als een milde vorm van autisme neerzet, verbaast. Het is een vaak voorkomend misverstand. De gevolgen van het opgroeien met een vader met deze stoornis

zijn zeer ingrijpend, lezen we in het achtste verhaal.

Voor hulpverleners biedt dit boek een goede mogelijkheid om snel kennis te maken met de gevolgen van psychisch lijden in families. De familie van de psychiatrische patiënt wordt een steeds belangrijkere factor in de psychiatrie. De familie op een adequate wijze betrekken bij de behandeling en aandacht voor familiebeleid is opgenomen in de HKZ normering (Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector), en met dit boek kunnen hulpverleners hun voordeel doen.

Voor de familie en naasten van patiënten is dit boek een relaas van herkenbare momenten en daarmee een troostvol geschrift. De titel doet vermoeden dat psychisch kwetsbare mensen nog steeds moeilijk geaccepteerd worden. Voor de belangstellende lezer brengt Teunissen de strijd van de familie en hun dierbaren op een ontroerende manier dichterbij. Hij biedt de familie de kans om haar verhaal te vertellen aan de hand van de gegeven portretten.

Biezeveld, Kune, *Als scherven spreken. Over God in het leven van alledag*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer, 2008, ISBN 9789021142159, 138 pagina's, € 14,90.

Door: Drs. Michiel de Leeuw, geestelijk verzorger Diaconessenhuis Leiden.

Kune Biezeveld, systematisch theologe aan de PThU in Leiden, werkte aan een groot opgezet project over God in het alledaagse leven, toen zij getroffen werd door een ongeneeslijke ziekte. Zij stelde haar doel bij en zette in kort tijdsbestek haar 'boodschap' puntig op papier. Ze werkte hieraan tot vlak voor haar overlijden in september 2008, op 60-jarige leeftijd. In het voorwoord wordt het boek daarom gekenschetst als een 'dubbele *Unvollendete*:

de stof kon niet breed worden ontvouwd en ook de kleine aanpak bleef schetsmatig. Het is kwetsbaar en geeft veel te raden. Maar het is mede daardoor indringend'.

Bij lezing van het boek had ik zelf ook deze ervaring. Opbouw en stijl lijken soms wat onevenwichtig en fragmentarisch, mede doordat de inhoud van het beknopte werk zich uitstrekt over vele gebieden: van dogmatiek, bijbelwetenschap en kerkgeschiedenis tot liturgiek en ook Biezevelds eigen spiritualiteit. Dit laatste – en ook de persoonlijke invalshoek die zij kiest met betrekking tot de thematiek – maken het werk echter tegelijk fragiel en indrukwekkend. Op de valreep van haar leven verrijkt zij zo het theologisch debat met een boodschap die in haar ogen onmiskenbaar van belang is en die vraagt om anderen die deze inzet verder oppakken.

Kune Biezeveld zoekt in haar eigen protestantse traditie naar ruimte om God te ervaren in het leven van alledag. Zij vraagt aandacht voor elementen die naar haar overtuiging ten onrechte in de traditie uit het oog zijn verloren of al in de bijbel door profeten als heidendom aan scherven zijn geslagen. Met name in de protestantse traditie is men van oudsher zeer kritisch (= onderscheidend) als het gaat om de relatie tussen God en onze werkelijkheid. God mag vooral niet worden gemanipuleerd en als garant dienen voor bestaande natuurlijke en politieke verhoudingen; niets is heilig, alleen God, die zich openbaart door het Woord. Biezeveld laat zien hoe in het Oude Testament en in de loop van de (kerk)geschiedenis noties als 'natuur', 'vruchtbaarheid' en 'ervaring' verdacht werden en breekt een lans voor het doorbreken van het theologische contrastdenken (zoals christelijk – natuurlijk) die geen recht doet aan de gecompliceerdheid van het bestaan. Ook zoekt zij ruimte voor beleving van het 'cyclische' van het bestaan - het ritme van de seizoenen – naast het 'lineaire' denken over Gods handelen in de geschiedenis en pleit zij voor een

verbinding tussen Pasen als heilshistorisch feest met de ontluikende lente. Zo wil ze de wisselwerking versterken tussen de geloofspraktijken van mensen en de ervaringen die zij opdoen in hun alledaagse leven.

Als *scherven spreken* heeft mij er op een aantal punten op gewezen hoe ik ook zelf bepaald ben door beeldvorming en theologische paradigma's. Zo ben ik doordrongen geweest van de Barthiaanse waarschuwing om een mooie zonsondergang vooral niet met God te verbinden, want hoe zit het dan met bijvoorbeeld kanker, toch ook een natuurlijk proces? Natuur is één ding, schepping is iets heel anders. De ruimte die Kune Biezeveld zoekt om recht te doen aan de ervaringskant en de positieve rol die natuur ook kan spelen, zal voor een katholieke lezer wellicht wat vreemder overkomen, aangezien het boek sterk vanuit een protestantse 'probleemstelling' is geschreven. Toch kan het ook voor niet-protestanten een interessant boek zijn, omdat het reformatorische pleidooi voor een kritische blik op wat heilig is en wat niet, in mijn ogen waardevol blijft. Zo werd mij althans duidelijk bij een recent bezoek aan Brugge, waar in een kapel – onder toezienend oog van de clerus – een lap stof met het bloed van Jezus tussen 14.00 uur en 16.00 uur 's middags door gelovigen kon worden aanbeden.

Voor geestelijk verzorgers zullen sommige van de 'vondsten' uit het boek minder verrassend zijn, zoals het pleidooi om meer prioriteit te geven aan alle diverse ervaringen die mensen in hun leven opdoen, en daarbij aan de ervaringskant te beginnen in plaats van bij de inhoud van het evangelie. Toch levert het boek genoeg interessante en verfrissende gezichtspunten die een aanprijzing rechtvaardigen.

Bruntink, Rob, *In het teken van leven, Zorgen voor het ongeneeslijk zieke kind*, Uitgeverij Ten Have, Baarn, 2007, ISBN 90 259 56157, 314 pagina's, € 29,90.

Door: Mw. Marieke Termeer, geestelijk verzorger Lunet zorg, zorg en ondersteuning voor mensen met een verstandelijke beperking in Zuid Oost Brabant.

Dit boek wil niemand lezen. Toch was het nodig dat het er kwam, aldus de schrijver, Rob Bruntink. Er moest een boek komen over palliatieve zorg voor kinderen, simpelweg omdat het er nog niet was.

Jaarlijks overlijden in Nederland zo'n 650 kinderen aan de gevolgen van een chronische ziekte, waarvan ruim 100 aan een vorm van kanker. In het boek *In het teken van leven* komen hun ouders aan het woord. Die ouders vertellen over hun ervaringen in ziekenhuizen en kinderspices. *In het teken van leven* volgt de weg die ouders gaan zodra zij te horen krijgen dat hun kind niet meer genezen kan. Het boek geeft praktische tips en adviezen aan ouders en zorgverleners. Tal van praktische vragen komen daarbij aan de orde. Hoe ga je om met bezoek? Wat doe je met school en andere dingen uit 'het gewone leven', zoals de tandarts of de sportvereniging? Hoe praat je met je kind over de ziekte? Wat vertel je aan hun broers of zussen? Daarnaast biedt het herkenning en ondersteuning aan ouders die hun kind reeds verloren aan de dood. In alle hoofdstukken komen zowel ouders als zorgverleners uitvoerig aan het woord. Die ouders vertellen over hun ervaringen in ziekenhuizen en kinderspices.

Het boek is prachtig uitgegeven door Uitgeverij ten Have, met mooie, kleurige illustraties van Sil van Oort en treffende gedichten van Marinus van den Berg. Kosten noch moeite zijn gespaard om op deze wijze een moeilijk en zwaar onderwerp toegankelijk te maken. Dat klinkt raar, want een mooie uitgave compenseert uiteraard niet het loodzware onderwerp. Maar het maakt wel dat je het boek ondanks het onderwerp makkelijker op tafel laat liggen en wellicht daardoor makkelijker ter hand neemt.

De schrijver tracht mee te gaan met de ouders door de stadia van het proces: ziekte van het kind, overlijden en hoe daarna verder. Dit wordt versterkt door de ouders en specialisten die in het boek aan het woord komen. Dit kan je als ouder het gevoel geven van er niet alleen voor te staan. Daarnaast geven de specialisten een waardevolle inkijk in de manier waarop zij in het proces staan.

Voor geestelijk verzorgers is het goed dit boek te lezen om te begrijpen wat er allemaal op ouders afkomt die met hun kind in een palliatief traject terecht komen, en om zicht te krijgen op de visie die specialisten daarop hebben. Het kan een eyeopener zijn: het besef waar ouders een mening over moeten hebben nu hun kind zo ziek is, en wat voor druk het op hen legt om alles ineens goed te moeten doen.

Bovendien geeft *In het teken van leven* een belangrijke lacune weer in het traject rondom de palliatieve zorg voor kinderen. Na de dood van hun kind ervaren veel ouders een groot gemis aan ondersteuning. De professionele zorg voor hun kind valt weg en daarmee een groot deel van hun netwerk. Ze staan er ineens weer alleen voor als het ziekenhuis of kinderspice, na het overlijden, geen logische plek meer is om te komen. Hier ligt ruimte voor de geestelijk verzorger om initiatieven op te zetten. Om samen met ouders te gedenken en te laten zien dat de verbondenheid niet zomaar voorbij is.

Schaik, Pim van (samensteller en redactie) en Sluiter, Liesbeth (interviews), *Nederland Wereldland 10 jaar verder, Feesten, rituelen en gebruiken van veel culturen in Nederland*, PlanPlan, 2008, 176 pagina's, ISBN 9789076092, € 14,95.

Door: Drs. Mineke Kroes, geestelijk verzorger bij de ParnassiaBavo Groep (psychiatrie) in Den Haag.

Na de eerste en meermalen herdrukte uitgave van *Nederland Wereldland* uit 1998 ligt er nu een aangepaste en uitgebreide versie, aangevuld met het humanisme als levensbeschouwelijke richting. Ook deze uitgave biedt 'een combinatie van informatie over religies, data van vieringen en interviews met Nederlanders van verschillende culturele en religieuze achtergronden'. Interessant is dat de geïnterviewden uit 1998 in deze uitgave, tien jaar later, opnieuw hun verhaal vertellen, waardoor verschuivingen in de tijd zichtbaar worden.

Of de geboden informatie over de verschillende richtingen – naast het humanisme is er aandacht voor de hindoeïstische, boeddhistische, Chinese, joodse, christelijke en moslim tradities – een adequaat beeld geeft, kan ik niet helemaal beoordelen. Het ziet er op het eerste gezicht allemaal kernachtig en evenwichtig uit. Het gedeelte over het christendom, dat ik het beste ken, is wat feitelijk beschreven, niet zozeer vanuit de beleving. Daarbij zou ik wel duidelijker benadrukt willen zien dat ook tot de kern van het christelijke geloof behoort, dat het uit de Joodse godsdienst voortkomt en hetzelfde geloof in de God van hemel en aarde deelt, en dat christenen samen met joden en moslims op dezelfde stamvader Abraham teruggaan.

Het woord *culturen* in de ondertitel van het boek is wat verwarrend. De inhoudsopgave laat zien dat het om zowel verschillende religieuze en levensbeschouwelijke stromingen als ook om de cultuur van – bijvoorbeeld – de Chinezen als etnische groep gaat. Maar cultuur en godsdienst of levensbeschouwing kunnen verweven zijn; ze vallen niet samen. Een Hindoeestaan uit Suriname kan hindoe zijn maar ook moslim. De joodse geïnterviewde beschrijft zichzelf in 1998 als Europese Jood die aanvankelijk atheïstisch was, maar eenmaal geconfronteerd met haar joodse afkomst gaandeweg gelovig wordt en de joodse voorschriften in acht neemt. In meerdere gesprekken in het boek komt aan de orde hoe ambigu en zoekend mensen hun

weg gaan met culturele identiteit, levensbeschouwelijke instituties en persoonlijke overtuigingen en ervaringen. Het zijn boeiende, kleurrijke en soms ontroerende gesprekken. Wat een prachtige Nederlanders allemaal!

Het zij zo: de naïviteit van tien jaar geleden met de buurtfeestjes en het elkaar laten proeven van exotische hapjes is ervan af in Nederland. Maar de ontmoeting tussen en met mensen zonder 'afgebakende identiteit' (architect Steven Kho) blijft onverminderd een welkome confrontatie en daarom ook verrijkend: 'Het sociale dat Nederland vroeger had is verdwenen. Dat vind ik jammer. Je bent met zijn allen blijer als je de welvaart verdeelt en vriendelijk door het leven stapt'. Deze uitgave heeft gelukkig het licht gezien!

Heijst van Annelies, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*, Uitgeverij Klement, Kampen, 2008, 192 pagina's, ISBN 978-8687-014-1, € 19,90.

Door: Drs. Theo A.R. de Zwart MA, medisch ethicus van de Alysis Zorggroep (Arnhem e.o.)

In deze publicatie geeft Dr. Annelies van Heijst een aanzet voor het feit dat zonder erkenning een mens niet kan leven en dat de zorgethiek zich daar rekenschap van moet geven. Van Heijst wil vanuit het zorgethisch perspectief, de stroming waarin dit boek staat, het 'ik red mezelf wel-denken' relativeren (pagina 7). Het hoofdonderwerp van dit boek is de dynamiek van erkenning tussen mensen in de gezondheidszorg, hoe mensen ook in dat domein van de sociale werkelijkheid bestaan in elkaars ogen. Goede zorg is meer dan zorgen dat iemand overeind blijft, het is ook met die persoon in wisselwerking treden, iemand het gevoel geven dat hij of zij wordt opgemerkt, dat iemand er mag zijn zoals hij of zij is, zo is de stelling van Van Heijst (pagina 9). De kerngedachte in de hoofdstukken is het volgende: Om een leven te leiden dat de moeite waard

is, is meer nodig dan succesvolle handhaving. Het is ook belangrijk om er in de ogen van anderen toe te doen, én om zelf iemand te zijn die bepaalt of anderen ertoe doen.

De algemene thematiek van erkenning vertaalt Van Heijst naar één gebied van de werkelijkheid, de sector van de gezondheidszorg. De auteur betoogt dat in professioneel zorg geven en krijgen meer op het spel staat dan (ondersteuning van) zelfhandhaving. Goede zorg omvat meer dan iemands natje en droogje, en meer dan een klachtenafhandeling. Het gaat er in zorgprocessen ook, en even fundamenteel aldus Van Heijst, om of iemand je ziet staan. Van Heijst gaat zover dat haar veronderstelling is dat erkenning een veel belangrijker rol speelt dan we tot nu toe weten, zowel in patiënttevredenheid als in arbeidssatisfactie. Er bestaan nog geen kwaliteitsstandaarden voor zorg waarin erkenning werkelijk is opgenomen, stelt de auteur en formuleert een open vraag hoe erkenning kan worden vertaald naar kwaliteitsstandaarden. Door *Iemand zien staan* te publiceren hoopt de auteur een onderbouwing te geven dat die denkbeweging moet worden gemaakt. Naar aanleiding van casussen probeert Van Heijst aan te tonen dat de maatstaven, waarmee de zorgontvangers en hun naasten beoordelen of ze zorg goed vinden, alles te maken heeft met zich al of niet gezien voelen. Dat telt dus veel meer dan vaktechnische perfectie. Goede zorg is zorg die niet onpersoonlijk is, die je niet tot een ding maakt (pagina 60). Van Heijst gebruikt soms (afschrikwekkende) voorbeelden om op de dagelijkse zorgpraktijk vanuit haar theoretische gedachten te reflecteren. Zo bespreekt ze bijvoorbeeld een onzalig plan in haar boek om bewoners van een woon-zorgcomplex en verpleeghuisbewoners, die langer dan een nader te bepalen aantal dagen in een ziekenhuis liggen, hun woonplek af te nemen, omdat zulke lege plekken in een woon-zorgcomplex of verpleeghuis te duur zijn. Na de ziekenhuisopname moeten de mensen maar naar waar dan plaats is (pagina 157). Van Heijst legt in haar bespreking

mijns inziens terecht de vinger op zere plekken in de zorgsector. Als geestelijk verzorgers hebben wij – is mijn mening – ook die taak! *Iemand zien staan* heeft mij ook voor mijn werk als medisch ethicus een nieuwe stimulans gegeven om uiterst kritisch te blijven ten aanzien van diverse en ingewikkelde zorgprocessen en de roep om goede zorg duidelijk te laten klinken binnen de Zorggroep waar ik werk.

Mooren, Jan Hein, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, Uitgeverij De Graaff, Utrecht, 2008 (3^e herziene druk), ISBN 9789077024270, 96 pagina's, € 15,75.

Door: Drs. Jacqueline Weeda, humanistisch raadsvrouw voor GGZ Haagstreek, onderdeel van Rivierduinen.

In 1989 publiceerde Jan Hein Mooren bij het KSGV een boekje onder dezelfde titel: *geestelijke verzorging en psychotherapie*. Deze uitgave is een herziening van dit boekje. Het boekje handelt om de vraag: hoe verhouden geestelijke verzorging en psychotherapie zich tot elkaar? Beter gezegd: zijn ze elkaars concurrenten of kan er wederzijds vruchtbaar worden samengewerkt?

De auteur vindt het nodig om het 'oude gesprek' over de relatie tussen psychotherapie en geestelijke verzorging te actualiseren. Dat komt omdat er twintig jaar na dato het nodige veranderd is, waardoor een nieuwe impuls gegeven moet worden aan een oude discussie. Mooren is zich bewust van het risico daarbij: wanneer het gesprek gevoerd zou worden met beider 'gebieden' als basismetafoor, zouden de partijen in het slechtste geval uit kunnen komen op een strijd over competentie, gebiedsafbakening en macht. Zo'n gebiedsmetafoor heeft Mooren willen ontwijken en dat maakt zijn boekje interessant.

Ook interessant is, dat Mooren de hele beroeps-

soort geestelijke verzorging op het oog heeft in zijn boekje, ofschoon hij verbonden is aan de Universiteit voor Humanistiek. Geestelijk verzorgers van alle gezindten kunnen zich daarom het geschrevene aantrekken.

Wat is er nu zo veranderd in de afgelopen periode, waardoor het gesprek opnieuw gevoerd moet worden? In beide beroepssoorten is het nodige gebeurd. Van psychotherapeuten, een relatief jong beroep, kan worden gezegd dat zij hun professionaliseringsslag gemaakt hebben. Er is gewerkt aan kwaliteitsborging en de beroepsgroep heeft een tamelijk herkenbaar gezicht opgebouwd in het willen helpen bij levensproblemen. Psychotherapeuten anno nu gaan de dimensie van zingeving in een behandeling minder uit de weg dan twintig jaar geleden.

Geestelijk verzorgers staan er maatschappelijk minder goed voor. Door de teloorgang van de gemeenschappelijke geloofsbeleving zijn zij minder dan voorheen een representant van een breed gedragen levensbeschouwing. Levensbeschouwingen zijn geprivatiseerd, hetgeen de geestelijk verzorger dwingt om zingeving en levensbeschouwing eigentijdser te beheren en te presenteren. Onderdeel daarvan is een heroriëntatie op methoden en technieken, waarbij gebruik wordt gemaakt van inzichten uit de psychotherapie. Al met al bevindt de geestelijk verzorger zich midden in een proces van herprofessionalisering, dat nog niet is afgerond.

Concluderend kan worden gesteld dat psychotherapeuten en geestelijk verzorgers elkaar tegen wil en dank meer genaderd zijn.

Op zoek naar de eigenheid van beide beroepssoorten gaat Mooren eerst in op het onderscheid tussen het primaire en het secundaire referentiekader van de professional. Een referentiekader wordt gedefinieerd als: het geheel van inzichten en opvattingen

dat bepaalt hoe de vragen en problemen van de cliënt worden benaderd. De geestelijk verzorger heeft als primair referentiekader diens levensbeschouwing en de wetenschappelijke doordenking daarvan. De psychotherapeut heeft als primair referentiekader zijn kennis van psycho(patho)logie en een wetenschappelijk en methodisch kader vanuit diens therapeutische 'school'. Met het primaire referentiekader wordt geluisterd naar de cliënt. De psychotherapeut hoort dan van psychische problemen, terwijl de geestelijk verzorger levensvragen herkent in het verhaal van de cliënt.

Over en weer functioneert het primair kader van de één als secundair kader voor de ander. Hoe beiden hiermee omgaan, bepaalt voor een deel welke relatie tussen de beide professionals kan worden opgebouwd.

Het primaire referentiekader heeft gevolgen voor de doelgerichtheid in de gesprekken. Generaliserend gezegd is de psychotherapeut uit op het gezond psychisch functioneren, terwijl de geestelijk verzorger uit is op het verhelderen van de bestaansoriëntatie van de cliënt.

Tot slot gaat Mooren in op het verschil in professioneel handelen van de psychotherapeut en van de geestelijk verzorger. Hier komt de ambtshalve binding van de geestelijk verzorger ter sprake als een in het oog lopend verschil tussen beide partijen. Mooren vindt dat de ambtshalve binding ondanks alle maatschappelijke ontwikkelingen nog altijd de aanwezigheid van de geestelijk verzorger op de werkplek legitimeert. Hij vindt deze binding behalve legitimerend ook functioneel in de gesprekken. Naast andere verschillen gaat Mooren hier ook in op de vrijplaats. Hier merkt hij op dat het vertrouwelijke karakter van ontmoetingen met de geestelijk verzorger het geïntegreerd werken van de geestelijk verzorger moeilijker maken. Immers: het uitwisselen van gegevens wordt op dit moment beschouwd als een belangrijke kwaliteitswaarde in de zorg.

Psychotherapie en geestelijke verzorging is geen gemakkelijk boekje. De informatiedichtheid is hoog. Overeenkomsten en verschillen liggen soms dicht bij elkaar, en het vergt close reading om sommige passages goed te begrijpen.

Veel van het geschrevene vind ik herkenbaar. Als op een afdeling de 'therapeutdichtheid' hoog is, moet de geestelijk verzorger van goede huize komen om te verduidelijken wat de toegevoegde waarde zou kunnen zijn van 'nog een partij' die met cliënten in gesprek gaat. Het kan dan aankomen op een goed verwoord, duidelijk onderscheid tussen (psycho-)therapie en geestelijke verzorging. Daar kan deze geactualiseerde uitgave bij helpen.

Geestelijk verzorgers bezinnen zich op hun taak en hun rol in organisaties waarin zij werken in het kader van herprofessionalisering. Mooren zegt ook dat de geestelijk verzorger eigentijdser moet omgaan met zingeving en levensbeschouwing. Toch komt in zijn beschrijving juist de traditioneel werkende geestelijk verzorger naar voren, en zijn het juist die kenmerken die mede het onderscheid bepalen tussen geestelijk verzorger en psychotherapeut. Wat dit betekent als de geestelijk verzorger zijn aanbod en zijn kwaliteitsborging eigentijdser zou gaan maken, kan ik niet overzien. Misschien suggereert Mooren dat de vrijplaats en de ambtelijke binding daarbij niet verloren mogen gaan.

Het boekje steekt de bescheiden geestelijk verzorger die zich ondanks dat wil profileren, een hart onder de riem met zijn stelling dat psychotherapeuten en geestelijk verzorgers gelijkwaardige partners kunnen zijn. Desondanks is mijn ervaring dat de verschillen in maatschappelijke status (en bekostiging) méér een rol spelen in de werkverhoudingen dan de geestelijk verzorger soms lief is. Dan helpt zelfs dit boekje niet meer.